

Recente dialectologische en naamkundige ontwikkelingen in het Nederlands-Nederduits grensgebied tussen Emmerik en Emden

1. INLEIDING

Wij hebben in het geval van de Nederlands-Duitse staatsgrens tussen Emmerik en Emden met een grens tussen ooit nauw verbonden dialecten en naamgevingspatronen te maken die men ondertussen een ver gevorderde linguïstische breuklijn zou kunnen noemen. Dit is een vrij recente ontwikkeling. Ruim honderd jaar geleden, in 1888, maakt Johan Winkler in een opstel over «Nederland in Frankrijk en Duitschland» een interessante opmerking die het waard is hier in volle lengte geciteerd te worden :

«[...] de nederduitsche gouspraken van Nederland vertoonen toch gezamentlik zekere kenmerken, die voor een deel ontstaan zijn door invloed van de nederlandsche schrijf- of boeketaal, en die aan haar allen eenen eigenen stempel geven, waardoor zy als nederlandsch-nederduitsche gouspraken kenbaar zijn, en onderscheiden van de duitsche gouspraken, die op hare beurt weër, meest door inwerking van het Schrift-Hoogduitsch, zekere eigene kenmerken vertoonen. Wel nu! die byzonder nederlandsche, ja, als men wil byzonder hollandsche kenteekenen in de nederduitsche gouspraken onzer oostelike gewesten, zijn ook, in meerdere of mindere mate, aanwezig in de nederduitsche gouspraken, die op

duitsch staatkundig gebied, dus in Deutschland langs onze oostelijke rijksgrenzen gesproken worden. Dien ten gevolge kan men met recht beweren : de nederlandsche taal strekt zich over onze oostelijke staatkundige grenzen uit. De grens van het nederlandsche taalgebied ligt oosteliker als de grens van he nederlandsche staatkundige gebied, ligt op staaatkundig deutschen bodem. De staatkundige en de taalkundige grenzen van Nederland dekken elkanderen niet, zoo min in het Zuiden, naar de kanten van Frankrijk, als in het Oosten, naar de kanten van Deutschland. » (Winkler 1888 : 247)

Wat Winkler hier voor ogen had, was ongetwijfeld de Nederlandse interferentie in de Westnederduitse dialecten van gebieden waar het Nederlands ooit de functie van cultuurtaal had vervuld, o.a. in westelijk Oostfriesland, de graafschappen Bentheim en Lingen, maar ook enkele kleinere territoria in westelijk Westfalen (Kremer 1983).

Niet lange tijd nadat Winkler zijn waarneming had verwoord, in 1902, publiceerde één van de voortrekkers van de Duitse dialectologie, Otto Bremer, een opstel onder de titel « Bildet die reichsdeutsche Staatsgrenze gegen die Niederlande und Belgien eine Sprachscheide ? ». In dit artikel doet hij de volgende constatering : « Nicht an einem einzigen Punkte, nicht auf eine Strecke von auch nur einer Meile bildet die politische Grenze eine Grenze der Mundart » (Bremer 1902 : 1). De dialectologen aan weerskanten van de grens waren het er dus meer dan 100 jaar geleden over eens dat er wel degelijk een dialectaal continuum bestond dat de toenmalige Nederlandse en (Neder-)Duitse taalgebieden omvatte. Wat betekent dat de grensdialecten ten oosten van de staatsgrens met Duitsland een hele reeks kenmerken vertoonden die overeenstemden met de Nedersaksische dialecten in Oost-Nederland. Ook later onderzoek, laten we zeggen tot in

de jaren 1950-60, komt tot dezelfde conclusies. Voor zoverre het niet om oud gemeenschappelijk bezit gaat, kunnen die kenmerken van westelijke oorsprong zijn (bv. ontleningen uit de Nl. schrijftaal zoals Winkler die opgemerkt had), maar omgekeerd vertonen de Oostnederlandse dialecten een hele reeks kenmerken die overeenstemmen met Westnederduitse dialecten en die zich misschien vanuit het oosten naar het westen hebben uitgebreid (de zogenaamde Westfaalse expansie zou daar een voorbeeld van kunnen zijn, cfr. Kremer 1980). Een derde mogelijkheid is nog het binnendringen van Rijnlandse (Kleverlandse) vormen zowel in de Oostnl. alsook in de Westnd. dialecten.

In wat volgt, zal ik proberen om aan de hand van enkele (weinige) voorbeelden een kleine indruk te geven van de oorspronkelijke taalkundige samenhang, maar ook van de ontwikkeling die in de loop van de 20^e eeuw heeft plaatsgevonden. Het gaat dus om de vraag : Hoe dicht staan de dialecten, hoe dicht staan geografische en persoonsnamen van de grensstrook tussen Emden en Emmerik (met de deelgebieden Oost-Friesland, Eemsland, Bentheim en Westmünsterland) bij het Oostnl. en welke rol speelt de staatsgrens in de ontwikkeling van deze samenhangen. Voor de oorspronkelijke dialectologische samenhangen en latere veranderingen zal ik mij hoofdzakelijk beperken tot de woordgeografische ontwikkelingen, en dit vooral in de zuidelijke helft van de grensstreek (Westmünsterland en Bentheim, cfr. Kremer 1979); voor het naamkundig aspect zal ik hoofdzakelijk de voornaamgeving in het voormalig graafschap Bentheim toelichten (Kremer 1999).

2. DIALECTOLOGISCHE ASPECTEN

2.1. *Oude dialectologische samenhangen*

Om de oudere samenhangen tussen de Nedersaksische dialecten in Oost-Nederland en Noordwest-Duitsland aan te tonen zal ik heel in het kort op een aantal gegevens wijzen die duidelijk kunnen maken dat er tot in het midden van de 20^e eeuw nauwelijks sprake kon zijn van een taalgrens die met de staatsgrens overeenstemt.

Nemen we eerst een voorbeeld op fonologisch vlak : De ontwikkeling van mnd. ê en ô in de dialecten aan weerskanten van de grens laat zien dat er structuurgeografische dialectgrenzen zijn die over een korte afstand met de rijksgrens overeenstemmen (kaarten : Niebaum 1990 : 62, Kremer 1990 : 97). De verschillen tussen de Oostnl. en Westnd. dialecten zijn echter tamelijk gering, en zeker niet groter dan die met de oostelijk of westelijk aanpalende dialecten. Bovendien valt het op dat enkele belangrijke isoglossen dwars over de grens heen gaan en identieke verschijnselen aan de Nederlandse én de Duitse kant van de grens voorkomen. De tegenwoordige staatsgrens is reeds een zeer oude territoriale grens en is in de loop der eeuwen nauwelijks gewijzigd; het verbaast ons dus niet dat de rijksgrens ook een dialectgrens is – maar niet meer dan dat, en ze was zeker geen taalkundige breuklijn te noemen.

Ook als we uitkijken naar grotere woordgeografische verbanden en voorbeelden van woordgeografische samenhangen tussen de Oostnl. en de Westnd. dialecten ontstaat een vergelijkbare indruk. Wij kunnen op woordgeografisch vlak een aantal grotere verbanden aantonen die zowel delen van de Oost-Nederlandse alsook van de

West-Nederduitse dialecten omvatten. Naar hun kerngebieden zou men van een Oostnederlands, een Gronings-Oostfries, een Wezer-Eemslands, een Westfaals en een Rijnlands verband kunnen spreken. Vroeger onderzoek (Kremer 1979 11 : kaart 27-64) heeft laten zien dat vooral de zuidelijke helft van de grensstrook tussen Emmerik en Coevorden een gebied van veelvuldige overlappingsen vormt waarbij de staatsgrens geen rol heeft gespeeld. Ook op het Gronings-Oostfries verband heeft de staatsgrens geen invloed. Alleen ter hoogte van het Eemsland tussen Meppen en Papenburg vallen op een lengte van zowat 60 km talrijke woordgrenzen met de staatsgrens samen, maar dit is alleen te danken aan het feit dat het Bourtanger Moor, dat door de staatsgrens in een Nederlands en een Duits stuk verdeeld wordt, hier in het verleden een belangrijke verkeersgrens heeft gevormd.

Talrijke woordkaarten laten zien dat aan de Duitse kant van de grens een strook van zowat 40 tot 60 km diepte in talrijke gevallen lexicale overeenstemming vertoont met de Oostnl. dialecten. Zoals reeds gezegd kan het daarbij gaan om vernieuwingen die uit het westen over de grens heen de Westnd. dialecten zijn binnengedrongen. Dikwijls gaat het ook om directe of indirecte ontleningen uit de Nl. standaardtaal op grond van het feit dat het Nl. ooit als cultuurtaal in enkele territoria van het grensgebied in gebruik is geweest (Kremer 1975). Maar vaak gaat het ook om relictten van oud Oostnl.-Westnd. gemeenschappelijk bezit die door vernieuwingen vanuit het oosten op deze grensstrook teruggedrongen zijn (Foerste 1958 : 86 en volg.). Wij kunnen dus stellen dat de dialecten van het Westmünsterland, het graafschap Bentheim, het Eemsland en westelijk Oost-Fries-

land een zone van intense contacten en taalkundige overeenstemmingen met Oost-Nederland vormden.

2.2. *Recente ontwikkelingen*

Deze oude samenhangen worden nu ernstig bedreigd door standaardtalige invloed vanuit het Algemeen Nederlands resp. het Hoogduits op de grensdialecten; we spreken van structuurverlies als gevolg van functieverlies. Dit structuurverlies is op elk taalkundig vlak aanwezig zoals blijkt uit onderzoek vooral aan de Nl. kant van de grens. Cor van Bree (1985) kwam tot de conclusie dat een dergelijk structuurverlies nauwelijks voorkomt op syntactisch vlak, met ruim 20 % op lexicaal-fonologisch en morfologisch vlak alsook bij funciewoorden en diminutiva, in aanzienlijk hogere mate met 42 tot 54 % bij de meervoudsvorming, bij de werkwoorden 3^e pers. vl.t. en in het overige deel van het lexicon (de inhoudswoorden), en met 74 % bij de woordvolgorde (eindpositie van het hulpwerkwoord). We zijn tamelijk goed ingelicht over de ontwikkelingen in de dialectwoordenschat aan weerskanten van de grens, vooral in de strook tussen Emmerik en Meppen (Kremer 1979). Op grammaticaal vlak ontbreekt echter nog wat diepergaand onderzoek vooral aan de Duitse kant van de grens; we zouden graag iets precieser te weten willen komen hoe en in welke omvang dergelijke veranderingen zich voordoen. (Momenteel is er een Antwerps doctoraal onderzoek gaande over recente ontwikkelingen in de streek Winterswijk-Vreden).

Om de recente veranderingen op lexicaal vlak te demonstreren heb ik de kaart « winterkoning » (kaart 1) uit mijn onderzoek van 1979 gekozen (Kremer 1979 11, 156). We zien hier dat op deelkaart a, die de toestand

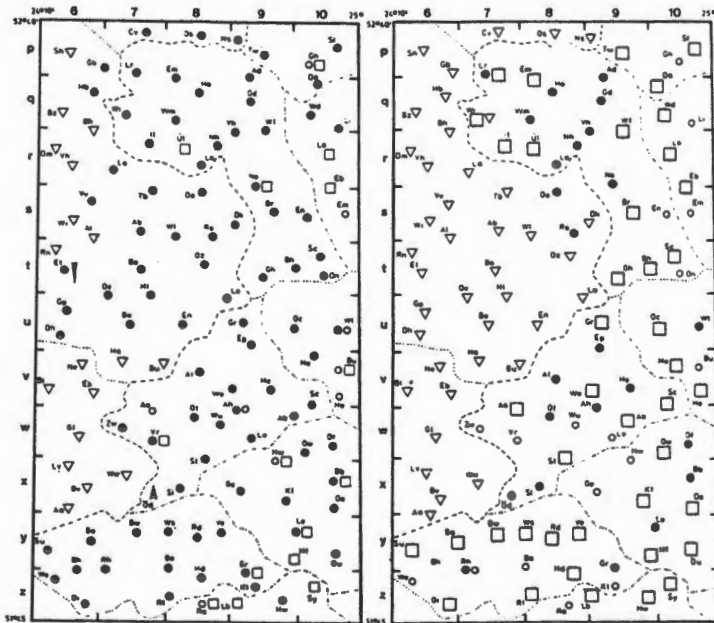
KAART 1

Karte 102: Zaunkönig / winterkoning

- nettelkönning
- töllenkönning
- ▲ heigensnäderken
- ▼ tuunkröpken
- tuunkönning, -könig
- zaunkönig
- ▽ winterkoning

a) früher
TON 9
Amst. 6/31 (1938)
DWA 187 (1939)

b) heute
(1975)

van omstreeks 1940 weergeeft, de oude gemeenschappelijke vorm nettelkönning nog tamelijk goed vertegenwoordigd is, alleen in het westen en het oosten « bedreigd » door winterkoning resp. zaunkönig, terwijl op deelkaart b (de toestand in 1975) het heteroniem nettelkönning bijna volledig is verdrongen, en de staatsgrens nu een scheidingslijn vormd tussen de twee aan de standaardtalen ontleende vormen winterkoning en zaunkönig of tuunkönning.

Een soortgelijke indruk geeft ook het tweede voorbeeld (Kremer 1979 11, 196), de kaart voor de « schommel » (kaart 2) : deelkaart a geeft de toestand omstreeks 1950 en is getekend op grond van vragenlijsten die toen nog gericht waren tot de oudste generatie om de oudst bekende benamingen op te vragen. Deze kaart vertoont een vrij heterogeen beeld, dat aan Nl. zijde weliswaar reeds de opmars van het standaardwoord schommel aankondigt, daarnaast echter, en dit vooral aan de Duitse kant van de grens, nog een groot aantal kleinschalige heteroniemen bevat zoals ruile, boemmel, zeelken, zoeze of beiertouw, terwijl deelkaart b de vervanging van de oude dialectvormen door de standaardtaalwoorden schommel en schaukel met ernaast nog maar weinig relictten laat zien.

De invloed van de standaardtalen op de dialectale woordenschat wordt bijzonder duidelijk als het gaat om de integratie van moderne cultuurwoorden zoals televisietoestel, koelkast, maaidorser of straaljager : in al deze gevallen wordt bijna uitsluitend het standaardwoord door de dialecten ontleend, en deze ontlening botst dan met grote waarschijnlijkheid aan de grens op een volledig afwijkende vorm (Kremer 1979 11, 231 vlg.).

KAART 2

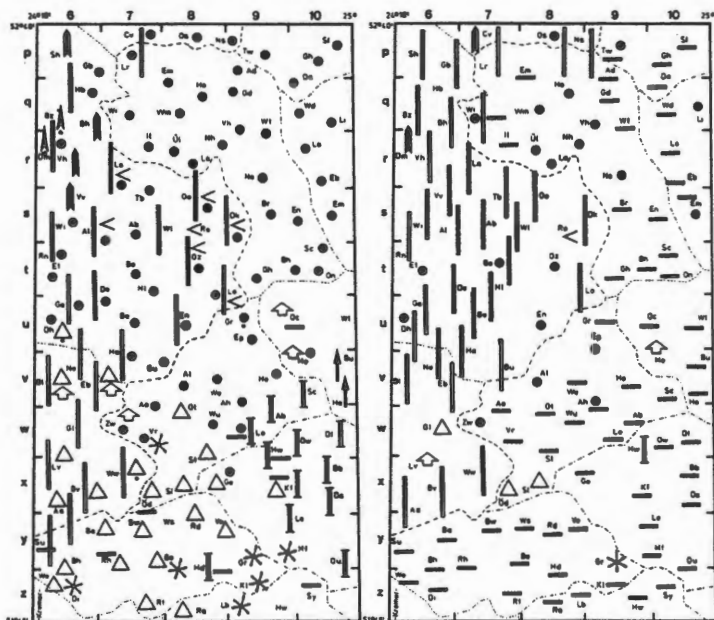
Karte 142: Schaukel / schommel

- schommel
- bummel, büngel
- ↑ toltter
- ↑ tilter
- ∠ seelken (schommel-)
- ◇ beiser(touw)
- △ ruile
- * wippe(l)
- suse
- schaukel
- ↑ riötk

- Einzelmeldungen:
- BorDi wingelwangel
 - RekHw hottedbaan
 - BthAd soaule
 - StfWt riek

a) früher
Amst. 19/3 (1951)
erg. nach Entjes (1951)
und V.d.Berg (1949)
NWA II 20 (1965)

b) heute
(1975)

3. NAAMKUNDIGE ASPECTEN

3.1. *Oudere samenhangen*

Zoals wij reeds gezien hebben is de gedeeltelijke overeenstemming van de Duitse grensstrook met Oostnl. dialecten deels toe te schrijven aan het feit dat we hier met een groot aantal relictwoorden te maken hebben die tegenover oostelijke vernieuwingen bewaard zijn gebleven. Deze relictpositie is ook te vinden op naamkundig vlak. Enkele voorbeelden (Kremer 1979 1er : 102 en volg.) : het grondwoord *-feld* is in zijn oudste betekenis « markengrond, gemeenschapsgrond met heide, broekland en moerassen » bewaard gebleven tot op een oostelijke begrenzing Borken-Greven-Ladbergen-Tecklenburg, terwijl het ten oosten van deze lijn de algemene betekenis « akkergrond » (zoals in het Hoogduits) heeft aangenomen. Hetzelfde geldt voor het grondwoord *-esch*, dat in het Westmünsterland en het Eemsland bewaard bleef, maar ten oosten ervan vervangen is door *-geist* (cfr. hd. *Geest*), en later door *-feld* « akkergrond ». *Esch* heeft in Westmünsterland en in een Oostnederlands uitbreidingsgebied de betekenis « hoog gelegen, gemakkelijk te bewerken akkerland in lange percelen ». Een bijzonder talrijk in Westmünsterland en in Oost-Nederland voorkomend grondwoord is *-wîk* (*-wick/-wijk*) in nederzettingen zoals *Almsick*, *Suderwick*, *Quantwick*, *Winterswijk*, *Radewijk* enz. Zij zijn vooral ten westen van een lijn te vinden die ongeveer vanuit Haltern via Dülmen-Darfeld-Ochtrup-Osnabrück-Vechta loopt en aldus eveneens een relictstrook langs de Nl. grens vormt.

Ook op het vlak van de familienamen is er een nauwe verwantschap tussen Oost-Nederland en het aangren-

zende Westfaalse gebied : familienamen met de uitgang -ing/-ink, zoals Wolfering, Böing, Wansing enz. zijn een opvallend kenteken van deze streken (Kremer 1985). Opvallend voor de hele grensstreek is verder het relatief grote aandeel van Nederlandse familienamen als gevolg van migratie over de grens heen. In de grensstad Gronau bv. ligt het aandeel bij 9 % (Kremer 1982), in het grensstadje Emlichheim bij 27 %, waarbij geen rekening werd gehouden met namen die eveneens van Duitse oorsprong zouden kunnen zijn. Soortgelijke overeenstemmingen als die tussen Achterhoek-Twente enerzijds en Westmünsterland-graafschap Bentheim anderzijds bestaan er ook tussen Groningen en Oost-Friesland.

3.2. Het graafschap Bentheim als Nederlands-Nederduits voornamenlandschap

Op het vlak van de voornaamgeving moeten we een onderscheid maken tussen katholieke en protestantse streken. De katholieke gebieden Westmünsterland en Eemsland vertonen nauwelijks een verschil met de verder oostwaarts gelegen katholieke gebieden. Deze katholieke streken zijn gekenmerkt door een vrij hoge frequentie van heiligennamen zoals Aloys (van Gonzaga), Ignatz (van Loyola), Ferdinand (kath. koningen), Franz (Xaverius), Isidor (van Sevilla), Vinzenz (van Paul), Alfons (von Liguori), Johanna (Jeanne d'Arc), Theresia (van Avila) die gedeeltelijk een uitgesproken contra-reformatorische oorsprong hebben en pas na de reformatie gecanoniseerd werden. Bij deze groep horen ook moveringen zoals Josefa, Josefine of Alwine. Verder is er een aantal oudere heiligennamen of bijbelse namen die pas na de reformatie, om precies te zijn pas na het conci-

lie van Trente (1545/63), door de katholieke kerk bijzonder sterk gepropageerd werden, bv. namen van regionale betekenis zoals Ansgar (missionaris van het noorden), Ewald (twee missionarissen in westelijk Westfalen), Ludger (eerste bisschop van Münster), Bōrries (Liborius, patroon van het bisdom Paderbom), Paul (patroon van de kathedraal te Münster), en Josef en Maria (gevolg van de toenemende Mariaverering). Deze typisch katholieke voornamen komen bv. in Westmünsterland in noemenswaardig getal pas sinds de 18^e eeuw op (Kremer 1986). Door de katholieke kerk werd verder het behoud van de volle naamvormen gepropageerd, de voornaamgeving in deze streken is daardoor, in tegenstelling tot de protestantse, gekenmerkt door een gering aantal van afgekorte vormen. We kunnen dus vasthouden dat Westmünsterland en Eemsland cultureel vroeger naar het oosten en zuiden geïntereerd waren dan Bentheim en Oost-Friesland, wat zijn neerslag vond in den voornaamgeving.

De protestantse territoria graafschap Bentheim en westelijk Ostfriesland daarentegen hebben enerzijds een groot aantal Oudnederduitse voornamen, zoals Berend, Harm, Hindrik, Jan, Mense, Aleida, Everdine, Fenne, Gesine, Hermine enz. bewaard, en zijn anderzijds door hun nauwe verbinding met de Nederlanden op kerkelijk vlak – en door de eeuwenlange aanwezigheid van het Nederlands als cultuurtaal – ook op het vlak van de voornaamgeving een onderdeel gaan uitmaken van het Nederlandse taalgebied waardoor een zeer eigenaardig voornaamlandschap in deze twee gebieden is ontstaan (Kremer 1999, Raveling 1972).

Enkele karakteristieke trekken van de Bentheimse voornamen (dit geldt min of meer ook voor de Oostfrieze) is naast het behoud van vele Oudnederduitse vor-

men de grote frequentie van dubbelvoornamen zoals Jan-Bernd, Harm-Hindrik, Gerrit-Jan (vooral bij mannelijke voornamen), het grote aantal naamvarianten (door de sterke neiging tot naamverkorting) tenminste wat de spelling betreft, talrijke diminutiefvormen, en een duidelijke invloed vanuit het Nederlands zoals aan de spelling van vele namen te zien is.

Maar het is niet alleen de spelling van namen zoals Fokko en Okko (met dubbele k dus), van Geert, Klaas, Leendert, Waander, Zwaantien enz. (met dubbele vocaal), of Gertruida, Roelof, Zein, Zwenna (met Nl. spelling ui, oe, en z), ook het voorkomen van gelatineeerde vormen zoals Albertus, Bernadus, Bertus, Gesinus, Hendrikus, Lübbertus enz. gaan wel duidelijk op Nederlandse invloed terug, ook het diminutief -tje. We moeten namelijk in het oog houden dat niet alleen de aansluiting van Bentheim en westelijk Ostfriesland aan het Nederlandse calvinisme een rol speelde, maar ook de frequente huwelijken over de grens heen, met als gevolg de vernoemingsnamen uitgaande van Nederlandse grootouders, een oom of een tante.

Maar wat we reeds voor de dialecten geconstateerd hebben, dat geldt ook voor de voornaamgeving in Bentheim en Ostfriesland : Ook deze is blootgesteld aan een invloed op nationaal vlak. Voor zover ik weet, is er tot nog toe geen onderzoek dat zich specifiek bezig houdt met typische kenmerken en met veranderingen in de voornaamgeving van de Oost-Nederlandse grensstreken, maar in de Duitse grensgebieden is er wel een opvallende aanpassing aan nationale en internationale naamgevingstendensen. Het gevolg ervan is dat we een sterke achteruitgang moeten vaststellen van voornamen die men als typisch Bentheims of Oostfries zou kunnen bestempelen.

Als we bv. de toestanden in het graafschap Bentheim in 1937 en in 1986/87 met elkaar vergelijken, dan zien we dat er een zeer sterk verlies van regionale eigenheid in de voornaamgeving te bespeuren is (Kremer 1999 : 78 vlg.) – een ontwikkeling die ook in andere delen van het Duitse taalgebied met een vroeger typisch voornamen-landschap voorkomt.

4. CONCLUSIES

Sedert de jaren 70 zijn veranderingen in de grensdialecten tussen de Benedenrijn en het Eemsland herhaaldelijk onderzocht (cfr. Cornelissen 1994), en intussen – dus bijna 100 jaar na Otto Bremer – is men tot een conclusie gekomen die in het kort als volgt luidt : De dialecten aan weerszijden van de Nederlands-Duitse staatsgrens hebben de laatste 100 jaar dermate ingrijpende veranderingen ondergaan dat er een taalkundige breuklijn aan het ontstaan is, of reeds voltooid is, die samenvalt met de staatsgrens (cfr. Kremer 1990, Niebaum 1990).

De oorzaken van deze ontwikkelingen zijn in het kort : Staatsgrenzen zijn hedentendage niet louter administratieve grenzen. Sinds het eind van de 19e eeuw kan men vaststellen dat de staatsgrenzen zich geleidelijk eveneens tot cultuurgrenzen hebben ontwikkeld. De moderne industriële maatschappijen van de 20e eeuw, gegroeid op de bodem van de nationale staten van de 19e eeuw, zetten zich cultureel meer en meer tegen elkaar af, zij zijn gekenmerkt door een opvallend systeem van maatschappelijke organisaties en instellingen. Voor de grensgebieden betekent dit : Aan de staatsgrenzen stoten verschillende complexe systemen in politiek en economie, verschillende opleidingsystemen, verschillende oriënterin-

gen op nationale culturele centra, en als gevolg daarvan ook verschillende schrijftalen op elkaar.

Die schrijftalen zijn mettertijd uitgegroeid tot standaardtalen; deze verenigen als schrijf- én spreektaalen, als talen voor officieel én informeel gebruik de functies van zowel de vroegere cultuurtalen alsook die van de dialecten. De dialecten op zichzelf worden in meer en meer functies/domeinen door meer en meer sprekers vervangen door de standaardtaal zelf, of door een aan de standaardtaal georiënteerde omgangstaal, of door een regiolect dat ergens tussen dialect en standaardtaal staat. Al deze ontwikkelingen verlenen aan de staatsgrenzen intussen een opmerkelijke scheidingsfunctie. De grensbewoners aan weerskanten van de Nederlands-Duitse staatsgrens geven de indruk van burens die weliswaar dicht bij elkaar staan, elkaar echter de rug toewenden — de één naar het oosten, de ander naar het westen kijkend. Het is zeker de moeite waard om onze kennis over dit vreemdingsproces uit te breiden en de verdere ontwikkelingen in het oog te houden.

L. KREMER

BIBLIOGRAFIE

- Otto BREMER : Bildet die reichsdeutsche Staatsgrenze gegen die Niederlande und Belgien eine Sprachscheide? In : *Deutsche Erde 1* (1902) 1-4.
- Georg CORNELISSEN : Deutsch-niederländische Grenzdialektologie. Eine forschungsgeschichtliche Skizze für das Gebiet Aachen-Nimwegen-Enschede. In : *ZDL 61* (1994) 298-307.
- William FOERSTE : Der wortgeographische Aufbau des Westfälischen. In : *Der Raum Westfalen*, Bd IV, 1. Münster 1958, pp. 1-117.
- Ludger KREMER : Niederländische Transferenz im Lexikon westfälischer Grenzdialekte (mit 8 Karten). In : *NdW 15* (1975) 60-84.
- Ludger KREMER : *Grenzmundarten und Mundartgrenzen. Untersuchungen zur wortgeographischen Funktion der Staatsgrenze im ostniederländisch-westfälischen Grenzgebiet (Niederdeutsche Studien, 28)*. 2 dln., Köln/Wien 1979.
- Ludger KREMER : Die « westfälische Expansion » im niederländischen Sprachraum. Zur Entwicklung einer Forschungshypothese. In : *Niederdeutsches Jahrbuch 103* (1980) 72-101.
- Ludger KREMER : Zur Namengeographie und Namenkunde des Gronauer Raumes. In : *Natur und Kultur des Raumes Gronau und Epe*, hg. v. Hanspeter Dickel. Gronau 1982, pp. 174-177, pp. 553-555.
- Ludger KREMER : *Das Niederländische als Kultursprache deutscher Gebiete*. Bonn 1983 (Nachbarn, 27).
- Ludger KREMER : Hof- und Familiennamen als Quelle zur westfälischen Sprachgeschichte. In : *Der Eigename in Sprache und Gesellschaft*. IV. Eigennamen und Sprachgeschichte, hg. v. Ernst Eichler u.a., Leipzig 1985, pp. 183-190.
- Ludger KREMER : Vornamenwandel zwischen 1400 und 1800. Die Bürgerbücher von Ahaus (1400-1801) und Ottenstein (1476-1564) als namenkundliche Quelle. In : *Wortes anst - Verbi gratia. Donum Natalicium* Gilbert A.R. de Smet, ed. H.L. Cox e.a., Leuven/Amersfoort 1986, pp. 277-286.
- Ludger KREMER : Kontinuum oder Bruchstelle? Zur Entwicklung der Grenzdialekte zwischen Niederrhein und Vechtegebiet. In : *Grenzdialekte. Studien zur Entwicklung kontinentalwestgermanischer Dia-*

- lektkontinua, hg. v. Ludger Kremer und Hermann Niebaum. Hildesheim/ New York 1990, pp. 85-123.
- Ludger KREMER : *Arend-Jan* und *Everdina, Swenna* und *Zwier*. Die Grafschaft Bentheim als Vornamenlandschaft. In : *Niederdeutsches Wort* 39 (1999) 67-82.
- Hermann NIEBAUM : Staatsgrenze als Bruchstelle? Die Grenzdialekte zwischen Dollart und Vechtegebiet. In : *Grenzdialekte. Studien zur Entwicklung kontinentalwestgermanischer Dialektkontinua*, hg. v. Ludger Kremer und Hermann Niebaum. Hildesheim/New York 1990, pp. 49-83.
- Irma RAVELING : *Die ostfriesischen Vornamen. Herkunft, Bedeutung und Verbreitung*. 2., verb. Aufl. Aurich 1972.
- Johan WINKLER : Nederland in Frankrijk en Duitsland. In : Johan WINKLER : *Oud Nederland. 's-Gravenhage 1888*, pp. 165-259.